8

0975CH08

उपसर्गाव्ययप्रत्यया:

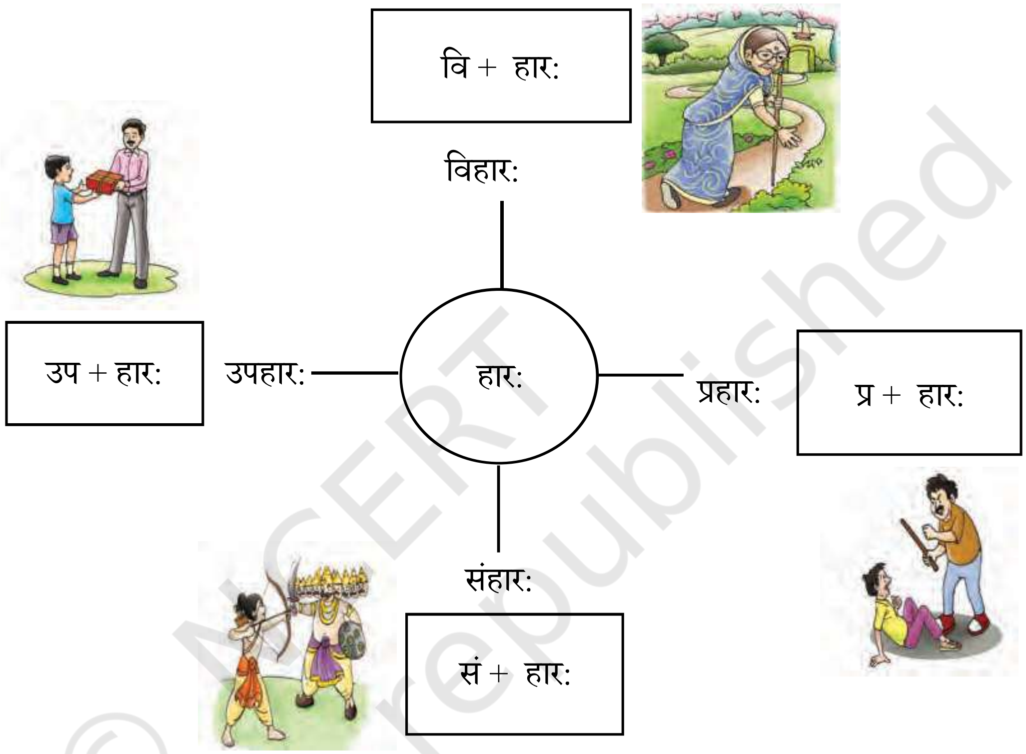

उपरि वयं पश्याम: यत् 'हार:' इति पदस्य भिन्नै: उपसर्गै: सह संयोगे जाते अर्थपरिवर्तनमपि सञ्जातम्। उपसर्ग-विषये उच्यते—

"उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते।
प्रहाराहार-संहार-विहार-परिहारवत्।।"

उपसर्ग-विषये ज्ञातव्यम् यत्—

- उपसर्ग: शब्दात् धातो: च पूर्वं भवति।
- उपसर्गेण कदाचित् अर्थे परिवर्तनं कदाचिच्च अर्थस्य पोषणं भवति।
- कदाचित् एकस्मिन् शब्दे द्वित्रा: उपसर्गा: अपि भवन्ति।

© NCERT not to be republished

1. उपसर्गान् संयोज्य पदरचनां कुरुत—

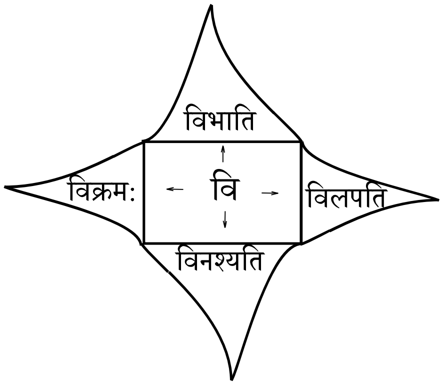

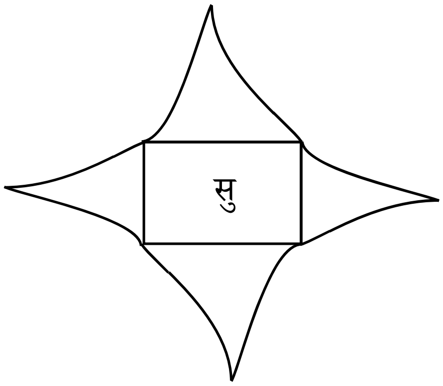

विशेषः (वि + शेषः)
विकारः (वि + कारः)
विहारः (वि + हारः)
विवादः (वि + वादः)

सुगन्धः (सु + गन्धः)
सुकन्या (सु + कन्या)
सुबुद्धिः (सु + बुद्धिः)
सुदर्शन (.................. + ...)

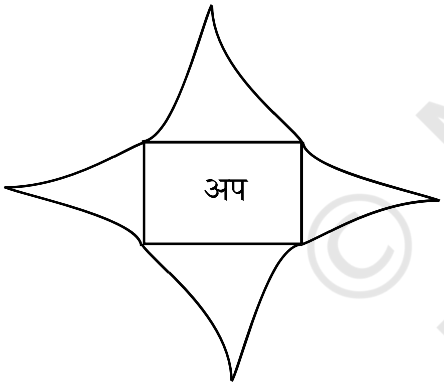

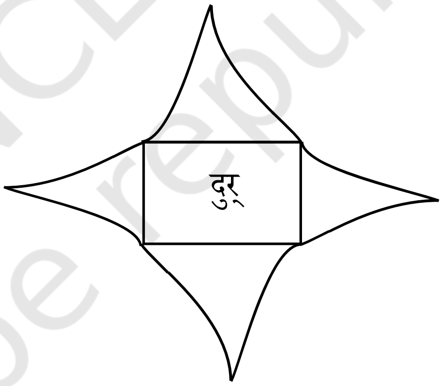

अपमानः (अप + मानः)
अपयशः(.................. + ...)
अपकारः (अप + कारः)

दुर्दशा (.................. + ...)
दुर्बुद्धिः (दुर्+ बुद्धिः)
दुर्जनः (.................. + ...)
दुराचारी (दुर् + आचारी)

© NCERT not to be republished

2. उपसर्गं संयोज्य उचितैः धातुरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत—

i. गङ्गा हिमालयात् .... । (निस् + सृ, लट्)

ii. कृषकाः क्षेत्रात् .... । (आ+गम्, लङ्)

iii. वयं नियमान् ....। (परि + पाल्, लट्)

iv. छात्राः गुरौ आगते ....। (उत्+स्था, लोट्)

v. विडालः मूषकम् ....। (अनु+सृ, लट्)

vi. त्वं कक्षायां पाठं ध्यानेन..................................। (अव + गम्, विधि.)

vii. बीजात् वृक्षः ....। (उद्+भू, लृट्)

viii. सेवकाः स्वामिनम् ....। (उप+सेव्+लट्)

ix. अद्याहं शीतं न ....। (अनु+भू+लट्)

3. उचितैः उपसर्गयुक्तैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयत—

i. एषः मार्गः अतीव ....। (दुर् + गमः)

ii. कस्यापि अवगुणस्य .... मा कुरु। (उत् + लेखम्)

iii. ....अपि..................................न करणीयः। (निर् + धनस्य, अप+मानः)

iv. तव एतावत्..................................यत् मम् ....करोषि (दुस् + साहसम्, अप्+मानम्)

v. क्षम्यताम्, ... अहं तव.................................. करोमि। (निस्+सन्देहम्, सम्+मानम्)

vi. लोकस्य ....एव श्रेयस्करम् । (सम्+रक्षणम्)

© NCERT not to be republished

अव्ययपदानि

अव्ययपद	अर्थ	अव्ययपद	अर्थ
अभित:	दोनों ओर	यथा-तथा	जैसे-तैसे
परित:	चारों ओर	यदा-तदा	जब-तब
उभयत:	दोनों ओर	यत्र-तत्र	जहाँ-वहाँ
सर्वत:	सब ओर	उपरि-अध:	ऊपर-नीचे
समन्तत:	चारों ओर		
अधुना	अब	श्व:	(आने वाला कल)
		ह्य:	(बीता हुआ कल)
सम्प्रति	अब	चेत्	यदि, तो
इदानीं	अब	उच्चै:-नीचै:	ऊपर-नीचे
यावत्	जब तक	सर्वत्र	सब ओर
तावत्	तब तक	कुत्र	कहाँ
सदा	हमेशा	एकत्र	एक स्थान
सततम्	हमेशा	कथम्	क्यों, कैसे
शनै:-शनै:	धीरे-धीरे	कथञ्चित्	जैसे-तैसे
भूयो भूय:	बार-बार	कुत:	कहाँ से
मुहुर्मुहु:	बार-बार	अजस्रम्	निरंतर
असकृत्	बार-बार	नूनम्	निश्चय ही
सहसा	अचानक	खलु	निश्चय ही
अकस्मात्	अचानक	किल	निश्चय ही
सद्य:	तुरन्त	एवमेव	ऐसा ही
सपदि	तुरन्त	ध्रुवम्	अवश्य
झटिति/शीघ्रं	तुरन्त	किञ्चन	कुछ
एकदा	एकबार	किञ्चित्	कुछ
सकृत्	एकबार	केवलम्	केवल
अचिरात्	अभी	ईषत्	थोड़ा सा
अचिरेण	अभी	तूष्णीम्	चुपचाप

© NCERT not to be republished

अचिरम्	अभी	मा	मत
अपरम्	और भी	न	नही
च	और		
अथ किम्	हाँ, और क्या	ऋते	बिना
कदाचित्	कभी, किसी समय	समया	समीप
पुरा	प्राचीन काल में	निकषा	समीप
अपि	भी	अन्यथा	अन्यथा
वृथा	व्यर्थ		

1. निम्नलिखितानाम् अव्ययानां रिक्तस्थानेषु प्रयोगं कुरुत—

सहसा, अपि, सर्वदा, यदा, अचिरम्, श्वः, ह्यः, इदानीम्, तदा

i. .... निर्णयः न करणीयः।

ii. .... गृहम् गच्छ।

iii. अहम् .... वाराणसीं गमिष्यामि।

iv. .... प्रातः भ्रमणं कुर्यात्।

v. .... मम गृहे उत्सवः आसीत्।

vi. .... अहं संस्कृतं पठामि।

vii. त्वं किम् .... गच्छसि?

viii. .... अहम् गमिष्यामि .... सः अत्र आगमिष्यति।

2. अधोलिखितेषु वाक्येषु अव्ययपदानि प्रयुक्तानि तानि पदानि चित्वा यथास्थानं लिखत—

i. यावत् परीक्षाकालः नायाति तावत् परिश्रमं कुरु।

....

ii. कालः वृथा न यापनीयः।

....

iii. अहं सम्प्रति गृहं गन्तुम् इच्छामि।

....

© NCERT not to be republished

iv. यत्र-यत्र धूमः तत्र-तत्र अग्निः सम्भाव्यते।

....

v. पुरा अशोकः नाम राजा आसीत्।

....

vi. शीघ्रं कार्यं समापय अन्यथा विलम्बः भविष्यति।

....

vii. अद्य प्रभृति अहं धूमपानं न करिष्यामि।

....

viii. ईषत् हसित्वा सः तस्य उपहासं कृतवान्।

....

ix. सः मुहुर्मुहुः किम् पश्यति?

....

x. अहम् त्वाम् भूयो भूयः नमामि।

....

3. कोष्ठकेभ्यः शुद्धम् अव्ययपदं चित्वा रिक्तस्थानं पूरयत —

i. अहं श्वः भ्रमणाय .... गमिष्यामि। (विना/ध्रुवम्)

ii. विद्यालयम् .... उद्यानमस्ति। (समन्ततः/अन्यत्र)

iii. .... वद। (उच्चैः/नीचैः)

iv. .... सः पुस्तकं पठति। (अधुना/पुरा)

v. त्वम् .... गच्छसि? (कुत्र/एकत्र)

vi. कोलाहलं .... कुरु। (मा/एव)

vii. अध्यापकं दृष्ट्वा छात्रः .... स्थितः। (तूष्णीं/मुखरः)

viii. सुरेशः आपणं गच्छति .... च मित्रेण सह क्रीडिष्यति।(अपि/अपरम्)

4. **निम्नलिखित-अव्ययपदानां रिक्तस्थानेषु प्रयोगं कुरुत-**

कुतः, सहसा, नूनम्, यदि-तर्हि, प्रायः, अद्य, चिरम्, अथ, सर्वत्र, सदा

i. भवान् .... आगतः?

ii. .... पिपासा अस्ति .... जलं पिबतु।

iii. प्रज्ञा ....आगच्छति।

iv. .... जनाः साक्षराः सन्ति।

v. .... अद्य वर्षा भविष्यति।

vi. .... सोमवासरः अस्ति।

vii. पुष्पं .... गन्धयति।

viii. .... कथा प्रारभ्यते।

ix. ईश्वरः .... अस्ति।

x. माता पुत्री च .... नृत्यतः।

योग्यता-विस्तार —

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्।।

अव्ययपदस्य रूपपरिवर्तनं न भवति।

त्रिषु लिङ्गेषु समानं रूपम्।

सप्तसु विभक्तिषु समानं रूपम्।

त्रिषु वचनेषु समानं रूपम्।

© NCERT not to be republished

प्रत्यया:

कृत्प्रत्यया:

शिष्य: गुरुमुपगम्य पठति।

पठ्

पुस्तकं पठन्ती बालिका हसति।

बालिका पुस्तकं पठितुम् आगच्छति।

बालक: पुस्तकं पठित्वा गच्छति।

अत्र वयं पश्याम: यत् पठ्-धातो प्रयोग: विभिन्नेषु अर्थेषु भवति। अर्थस्य एषा विभिन्नता प्रत्ययानां प्रयोगेण सम्भवति। उपसर्गा: शब्देभ्य: धातुभ्य: वा पूर्वं संयुज्य अर्थपरिवर्तनं कुर्वन्ति, प्रत्ययाश्च शब्देभ्य: धातुभ्य: वा पश्चात् संयुज्य अर्थ-विस्तारं कुर्वन्ति।

क्त्वा-प्रत्यय:

(वाक्य में मुख्य क्रिया से पूर्व किए गए कार्य में पूर्वकालिक क्रिया को व्यक्त करने के लिए धातु में क्त्वा प्रत्यय का योग किया जाता है।)

यथा— बाल: आपणं <u>**गत्वा**</u> फलानि आनयत्। (गम् + क्त्वा = गत्वा)

© NCERT not to be republished

अध: प्रदत्त-वाक्यानि पठन्तु —

स: बहि: **दृष्ट्वा** आगच्छति। (दृश् + क्त्वा)

रमेश: मित्रं **स्पृष्ट्वा** अधावत्। (स्पृश् + क्त्वा)

स: दुग्धं **पीत्वा** शयनं करोति। (पा + क्त्वा)

गुरुं **पृष्ट्वा** एव कक्षाया: बहिर्गच्छ। (प्रच्छ् + क्त्वा)

अत्र **गत्वा, दृष्ट्वा, स्पृष्ट्वा, पीत्वा, पृष्ट्वा** इति शब्देषु **'क्त्वा'** प्रत्ययस्य प्रयोग: अस्ति। एकेन कर्त्रा यदा एकं कार्यं सम्पाद्य अन्यत् कार्यं क्रियते तदा प्रथमक्रियायामस्य प्रत्ययस्य प्रयोग: भवति।

1. कोष्ठके प्रदत्तधातुषु क्त्वाप्रत्ययप्रयोगेण रिक्तस्थानानि पूरयत-

i. राम: रावणं .... सीतां प्राप्नोत्। (हन्)

ii. प्रश्नस्य उत्तरं .... छात्र: प्रसीदति। (ज्ञा)

iii. सीता गीतायै पुस्तकं .... गच्छति। (दा)

iv. सा कथां .... श्रावयति। (लिख्)

v. श्रोतार: कथां .... प्रसन्ना: भवन्ति। (श्रु)

vi. बाला: .... आगच्छन्ति। (धाव्)

vii. पुष्पं .... प्रसीदाम:। (घ्रा)

viii. गायक: गीतं .... संतुष्टिं प्राप्नोति। (गै)

ल्यप् प्रत्यय:

(पूर्वकालिक क्रिया के अर्थ में ल्यप् प्रत्यय का भी प्रयोग होता है। जहाँ धातु से पूर्व कोई उपसर्ग लगा होता है वहाँ क्त्वा के स्थान पर ल्यप् प्रत्यय का प्रयोग किया जाता है।

यथा — स: गुरुं **प्रणम्य** कक्षां गच्छति।

2. अधुना एतानि वाक्यानि पठन्तु भेदं चावगच्छन्तु —

बाल: पितरम् **अनुगम्य** कार्यं करोति। (अनु + गम् + ल्यप्)

अहं कार्यं **समाप्य** एव गमिष्यामि। (सम् + आप्+ ल्यप्)

त्वम् वृक्षम् **आरुह्य** किं करोषि? (आ + रुह् + ल्यप्)

महोदये! वृक्षात् फलं **प्राप्य** तुष्टो भवामि। एतेषु वाक्येष्वपि एकं कार्यं कृत्वा एवापरं कार्यं क्रियते परं यदा वयं ध्यानेन एतानि वाक्यानि पठाम: तदा स्पष्टं भवति यदत्र **क्त्वा-स्थाने** ल्यप्

प्रत्ययस्य प्रयोग: अस्ति, यत: अत्र धातूनां प्रयोग: उपसर्गेण सह कृत:। अत: अत्र क्त्वास्थाने ल्यप्प्रत्यय: अस्ति। अधुना प्रकृति-प्रत्यय-विभागेन विस्तरेण अवगच्छाम: —

यथा —	**प्रकृति:**	**प्रत्यय:**
अनुगम्य	अनु+ गम्	ल्यप्
i. प्रणम्य	प्र+नम्	....
ii.	सम्+आप्	ल्यप्
iii. आरुह्य	....................+....................	....
iv. आदाय	....................+....................	ल्यप्

3. समुचितप्रत्यय-प्रयोगेण वाक्यानि पूरयत —

छात्र: कक्षायाम् .... (उत्थाय/उत्थात्वा) प्रश्नं पृच्छति। शिक्षक: उत्तरम् .... (प्रदात्वा/प्रदाय) तं सन्तोषयति। छात्र: उत्तरं .... (ज्ञात्वा/ज्ञाय) प्रसन्न: भवति। सन्तुष्ट: .... (भूत्वा/भवित्वा) पाठं च सम्यक् ....(अवगत्वा/अवगत्य) गृहं गच्छति।

तुमुन्

[निमित्तार्थक के लिए अर्थात् क्रिया को करने के लिए धातु के साथ तुमुन् प्रत्यय लगता है।]

यथा— बालक: नाटकं **द्रष्टुम्** गच्छति। (दृश् + तुमुन्)

4. अधुना एतानि वाक्यानि पठन्तु-

अहं जलं **पातुम्** इच्छामि। (पा + तुमुन्)

मयूर: **नर्तितुम्** स्वपक्षान् उद्घाटयति। (नृत् + तुमुन्)

विद्यालयं **गन्तुम्** छात्रा: सज्जा: सन्ति। (गम् + तुमुन्)

पिता पुत्राय पुस्तकानि **क्रेतुम्** आपणं गच्छति। (क्री + तुमुन्)

अत्र **द्रष्टुम्, पातुम्, नर्तितुम्, गन्तुम्, क्रेतुम्,** इति शब्देषु 'तुमुन्' प्रत्ययस्य प्रयोग: अस्ति। प्रायश: चतुर्थीविभक्तयर्थे 'तुमुन्' प्रत्ययस्य प्रयोग: भवति।

उपरि प्रयुक्तानां तुमुन्-प्रत्ययान्तपदानां प्रकृति-प्रत्यय-विभागं कृत्वा लिखत-

i. द्रष्टुम्- .... + ...

ii. पातुम्- .... + ...

iii. नर्तितुम्- .... + ...

© NCERT not to be republished

iv. गन्तुम्- .... + ...

v. क्रेतुम्- ....+..............................

2. अधुना कोष्ठके प्रदत्तधातुषु तुमुन्-प्रत्ययस्य योगेन रिक्तस्थानानि पूरयत-

एक: चौर: एकस्मिन् गृहे चौर्यं कृत्वा .... (धाव्) इच्छति। गृहस्वामी तं दृष्ट्वा तं .... (गृह्) धावति। मार्गे एक: वत्स: धेनो: क्षीरं .... (पा) तिष्ठति। छात्रा: अपि .... (पठ्) विद्यालयं गच्छन्ति स्म। अत: जनसम्मर्दे धेनुना आहत: चौर: आत्मानं .... (रक्ष्) असमर्थ: अभवत्। अत: गृहस्वामी जनै: सह चौरं ....(बन्ध्) समर्थ: अभवत्।

शतृ-प्रत्यय:

(एक कार्य को करते हुए जब अन्य कार्य भी किया जा रहा हो तो परस्मैपदी धातु के साथ शतृ प्रत्यय तथा आत्मनेपदी धातुओ में शानच् प्रत्यय का प्रयोग किया जाता है।)

यथा— 1. **गायन्ती** बालिका नृत्यति। (गै+ शतृ+ स्त्री.)

2. **मोदमान:** बालक: पित्रे अङ्गसूचीं प्रदर्शयति। (मुद् + शानच्)

1. अध:प्रदत्तानि वाक्यानि ध्यानेन पठन्तु —

गच्छन् बालक: अपतत्। (गम्+ शतृ)

रुदन्तं बालकं रोदनस्य कारणं पृच्छ। (रुद् + शतृ)

कथां **कथयता** कथावाचकेन अद्य का कथा श्राविता? (कत् + शतृ + तृतीया विभक्ति)

हसत: बालकस्य नाम किम् अस्ति? (हस् + शतृ + षष्ठी)

एतेषु वाक्येषु गायन्ती, गच्छन्, रुदन्तम्, कथयता, हसत: इत्येता: क्रिया: अपूर्णा: सन्ति परं नृत्यति, अपतत्, पृच्छ, श्राविता, अस्ति इत्यादिभि: क्रियाभि: वाक्यानि पूर्णतां प्राप्नुवन्ति। वाक्ये शतृप्रत्यययुक्त: धातु: शब्दरूपेण परावर्तते, शब्दप्रयोगश्च विशेष्यरूपेण भवति। अत: अस्य लिङ्ग-विभक्ति- वचनञ्च विशेषणानुसारं निर्धार्यन्ते।

संयोजनेन शतृप्रत्ययस्य 'अत्' इति धातुषु प्रयुज्यते। पुल्लिङ्गे रूपाणि 'गच्छत्' शब्दानुसारं, स्त्रीलिङ्गे पुन: 'ती' इति संयोज्य (गच्छन्ती) 'नदी' शब्दानुसारं, नपुंसकलिङ्गे च 'जगत्' इति शब्दानुसारं भवन्ति।

© NCERT not to be republished

2. अधोलिखितानि वाक्यानि पठित्वा अधुना एतत्सर्वम् प्रयोगेण जानीम: —

यथा- **(गम् + शतृ)** गन्छन्त्या बालिकया फलं खाद्यते।

हसन्तम्, पृच्छद्भि:, गच्छन्त्या, पश्यन्त:, यच्छते।

i. पिता .... **(हस् + शतृ)** पुत्रं पठनाय कथयति।

ii. पुस्तकं .... **(दा + शतृ)** छात्राय पुस्तकालयाध्यक्ष: परीक्षाया: प्रवेशपत्रं यच्छति।

iii. नाटकं .... **(दृश् + शतृ)** दर्शका: करतलवादं कुर्वन्ति।

iv. मार्गं .... **(प्रच्छ् + शतृ)** पथिकै: छायायां विश्रम्यते।

3. अधुना समुचितपदप्रयोगेण रिक्तस्थानानि पूरयत —

i. रूप्यकाणि .... श्रमिक: प्रसन्न: भवति। (गणयन्/गणयतागणयन्तम्)

ii. जलं .... छात्रेण कक्षायां स्थीयते (पिबन्/पिबता/पिबन्तम्)

iii. पुत्रीं .... (पाल् + शतृ) माता गीतं गायति (पालयन्ती/पालयत्यै/पालयन्तीम्)

iv. भोजनं .... (पच् + शतृ) सूदाय शाकानि प्रयच्छ। (पचन्तम्/पचति/पचते)

v. स: उपरि .... (दृश् + शतृ) पतति। (दृश्यन्/पश्यन्/पश्यन्ती)

शानच् प्रत्यय:

याचमानाय भिक्षुकाय धनं यच्छ।

वृद्धाश्रमे **सेवमानानां** बालिकानां नामानि वद।

पूर्णचन्द्रेण **शोभमानायां** निशायां नौकाविहार: अतीव रोचते।

मालाकार: उद्यानात् पुष्पाणि **नयन्तीम्** बालिकां पुष्पत्रोटनात् वारयति।

अत्रापि मोदमान:, याचमानाय, सेवमानानाम्, शोभमानायाम्, नयन्तीम् इत्येतानि पदानि अपूर्णक्रियायै प्रयुक्तानि परमत्र शतृप्रत्ययस्य स्थाने शानच् प्रत्यय: प्रयुक्त: यत: अत्र प्रयुक्ता: धातव: आत्मनेपदिन: सन्ति। अस्य प्रत्ययस्य शकार: मकारे परिवर्त्य चकारस्य लोपेन 'मान' इति अशं धातुभिस्सह संयोज्य शब्दनिर्माणं भवति। पुल्लिङ्गे, स्त्रीलिङ्गे, नपुंसकलिङ्गे च शब्दरूपाणि क्रमश: देववत्, रमावत्, फलवच्च भवन्ति।

© NCERT not to be republished

1. अधुना समुचितपदप्रयोगेण रिक्तस्थानानि पूरयत —

i. नाटकम् .... जना: प्रसीदन्ति। (ईक्षमाण:/ईक्षमाणौ/ईक्षमाणा:)

ii. सज्जनानां मैत्री क्रमेण .... भवति। (वर्धमाना/वर्धमाने/वर्धमाना:)

iii. शीतेन .... वानरं खगा: गृहनिर्माणाय अकथयन् (कम्पमान:/कम्पमानम्/कम्पमानेन)

iv. दीपावल्यां प्रकाशेन .... वीथिषु अमावस्याया: अन्धकार: सर्वथा नश्यति। (शोभमानायाम्/शोभमानयो:/शोभमानासु)

v. वृद्ध: .... बालिकायै आशीर्वचनानि कथयति। (सेवमानाया:/सेवमानाम्/सेवमानायै)

2. उदाहरणानुसारं पूर्वक्रियायां शतृ/शानच् प्रत्यय-प्रयोगेण वाक्यानि पुन: लिखत-

यथा– शिशु: चलति, स: रोदिति **– चलन्** शिशु: रोदिति।

याचक: याचते। स: एकं गृहं गच्छति।

यथा– याचमान: याचक: एकं गृहं गच्छति।

उपदेशक: उपदिशति। स: ज्ञानचर्चां करोति।

उषा गायति। सा उद्याने भ्रमति।

सैनिक: युद्धक्षेत्रे प्रहरति। स: शत्रुं मारयति।

बालिका दुग्धं पिबति। सा प्रसन्ना भवति।

मोहन: दु:खं सहते। स: ईश्वरं प्रार्थयति।

क्तिन् प्रत्यय: (ति)

देश की बहुत सी भाषाओं में क्तिन् प्रत्ययान्त शब्दों का प्रयोग होता है, जिन्हें हम सहजता से समझ सकते हैं।

अस्य प्रत्ययस्य प्रयोग: भाववाचकसंज्ञापदानां निर्माणाय भवति यथा —

श्रु + क्तिन् - श्रुति:
स्तु + क्तिन् - स्तुति:
कृ + क्तिन् - कृति:
मन् + क्तिन् - मति:

© NCERT not to be republished

एतेषां पदानां शब्दरूपाणि मतिशब्दवद् भवन्ति।

1. अधोलिखितवाक्येभ्य: क्तिन्–प्रत्यययुक्तान् शब्दान् आदाय उदाहरणानुसारं प्रकृति-प्रत्यय-विभागं कुरुत —

रामायणम् वाल्मीके: कृति: अस्ति-	कृति:-	कृ+	क्तिन्
i. मनुष्यजन्मन: प्राप्ति: पुण्येन भवति।	....	....	....
ii. रमाया: बुद्धि: अत्युत्तमा।	....	....	....
iii. भक्त: ईश्वरस्य भक्तिं करोति।	....	....	....
iv. वानरस्य दृष्टि: फले अस्ति।	....	....	....
v. सिंहात् कस्य भीति: न जायते?	....	....	....

तद्धितप्रत्यया:

मतुप् (मत्)

देश की बहुत सी भाषाओं में मतुप् प्रत्ययान्त शब्दों का प्रयोग होता है जिन्हें हम सहजता से समझ सकते हैं। वाला अर्थात् इसके पास है, इस अर्थ में स्वरान्त शब्दों से मतुप् प्रत्यय का योग किया जाता है। उप् का लोप होकर केवल यत् जुड़ता है।

यथा — **शक्तिमान्** जन: स्वशक्ते: प्रयोगं यथास्थानमेव कुर्यात्।

श्रीमान् श्रिया युक्त: भवति।

बलवान् जन: स्वबलस्य प्रयोगं दुर्बलेषु न कुर्यात्।

गुणवान् एव गुणानां महत्त्वं जानाति।

कीर्तिमत: कीर्ति: स्वयमेव प्रसरति।

'अस्यास्ति' इत्यर्थे युक्तताया: बोधने मतुप् (मत्) प्रत्ययस्य प्रयोग: भवति। शब्दान्ते अकार: यद्यस्ति तदा **'मतुप् (मत्)'** इत्यस्य परिवर्तनं **'वतुप् (वत्)'** इत्येतस्मिन् भवति।

प्रत्यययोजनानन्तरं रूपाणि **'भवत्'** इति हलन्तशब्दानुसारं भवन्ति।

यथा उपर्युक्तवाक्येषु 'कीर्तिमत:' शब्दस्य प्रयोग: षष्ठ्यां विभक्त्यां कृत:।

समुचितशब्दं (✓) इति चिह्नेन चिह्नीकुरुत, प्रदत्तस्थाने च लिखत —

i. मधुवान्/मधुमान् मधु खादति। ....

ii. बलवन्तं/बलमन्तं जनं पश्य। ....

iii. विद्यामान्/विद्यावान् जगति शोभते। ....

iv. रूपवता/रूपमता स्वरूपस्य गर्वः न करणीयः।..

v. कीर्तिमता/कीर्तिवता कविकालिदासेन अभिज्ञानशाकुन्तलं नाम नाटकं रचितम्। ......
....

णिनि (इनि)

देश की बहुत सी भाषाओं में णिनि प्रत्ययान्त शब्दों का प्रयोग होता है जिन्हें हम सहजता से समझ सकते हैं।

युक्ततायाः अर्थे एव इनि (इन्) प्रत्ययस्य योगः क्रियते।

यथा — रथेन युक्तः- रथी (रथिन्)

बलेन युक्तः - बली (बलिन्)

धनेन युक्तः - धनी (धनिन्)

गुणेन युक्तः - गुणी (गुणिन्)

एतेषां प्रयोगः अपि वाक्येषु शब्दरूपनिर्माणाय क्रियते।

विशेषण- विशेष्यपदानि योजयत —

धनिना	राजानम्	....	....
गुणिने	राज्ञि	....	....
रथिनम्	पुरुषेण	....	....
बलिनि	शासकम्	....	....
दण्डिनम्	नृपाय	....	....

तरप्-तमप् (तर-तम)

देश की बहुत सी भाषाओं में तरप्-तमप् प्रत्ययान्त शब्दों का प्रयोग होता है जिन्हें हम सहजता से समझ सकते हैं।

लघुः	लघुतरः	लघुतमः
प्रशस्यः	प्रशस्यतरः	प्रशस्यतमः
कुशलः	कुशलतरः	कुशलतमः

एभिः उदाहरणैः स्पष्टं भवति यत् तुलनायां तरप्-तमप्प्रत्ययस्य प्रयोगः भवति। यदा द्वयोः मध्ये तुलना क्रियते तदा तरप्प्रत्ययस्य, यदा च अधिकैः सह तुलना तदा तमप्प्रत्ययस्य प्रयोगः भवति।

© NCERT not to be republished

2022-23

1. अधोलिखितवाक्येषु समुचितपदेन रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत —

i. अविनाश: स्वकार्ये .... । (पटु:/पटुतर:/पटुतम:)

ii. सर्वेषु छात्रेषु प्रमोद: .... । (कुशल:/कुशलतर:/कुशलतम:)

iii. फलेषु आम्रफलम् .... । (मधुरम्/मधुरतम्/मधुरतमम्)

iv. अश्वगर्दभयो: मध्ये अश्व: .... । (तीव्र:/तीव्रतर:/तीव्रतम:)

v. गीतासुशीलयो: मध्ये गीता .... । (कुशला/कुशलतरा/कुशलतमा)

vi. वृक्षेषु देवदारुवृक्ष: .... । (उच्च:/उच्चतर:/उच्चतम:)

मयट् प्रत्यय: (मय)

देश की बहुत सी भाषाओं में मयट् प्रत्ययान्त शब्दों का प्रयोग होता है जिन्हें हम सहजता से समझ सकते हैं।

- प्रचुरताया: अर्थे मयट् (मय) प्रत्ययस्य प्रयोग: भवति।
- वस्तुवाचकशब्दै: (खाद्यवस्तूनि विहाय) विकारार्थेऽपि मयट् प्रत्ययस्य प्रयोग: भवति।

  यथा — स्वर्णमय:, तेजोमय:, मृण्मय: इत्यादि।

1. मयट्प्रत्यययुक्तानि पदानि आदाय प्रकृति-प्रत्यय-विभागं कुरुत —

i. सौन्दर्यमयी कलिका उद्याने शोभते। ....

ii. स्वर्णमयम् आभूषणं बहुमूल्यं भवति। ....

iii. तुला लौहमयी भवति। ....

iv. शान्तिमयं जीवनमेव श्रेयस्करम्। ....

v. आनन्दमयं सुखमयम् च विद्यार्थिजीवनम्। ....

स्त्री-प्रत्यया:

(देश की बहुत सी भाषाओं में स्त्री-प्रत्ययान्त शब्दों का प्रयोग होता है जिन्हें हम सहजता से समझ सकते हैं।)

पुल्लिङ्गशब्देभ्य: स्त्रीलिङ्गपदनिर्माणाय ये प्रत्यया: प्रयुज्यन्ते ते स्त्रीप्रत्यया: इति कथ्यन्ते। प्रमुखा: स्त्रीप्रत्यया: सन्ति —

(क) टाप्, डाप्, चाप् (एषु 'आ' अवशिष्यते।)

(ख) ङीप्, ङीष्, ङीन् (एषु 'ई' अवशिष्यते।)

(क) यथा–

अज	-	अजा	बालक	-	बालिका
बाल	-	बाला	सेवक	-	सेविका
सरल	-	सरला	नायक	-	नायिका
कृष्ण	-	कृष्णा	मूषक	-	मूषिका

(ख) यथा–

गोप	-	गोपी	मृदु	-	मृद्वी
देव	-	देवी	पटु	-	पट्वी
नद	-	नदी	साधु	-	साध्वी
व्याघ्र	-	व्याघ्री	गुरु	-	गुर्वी

अभ्यास:

1. प्रदत्तवाक्येषु लिङ्गपरिवर्तनं कृत्वा वाक्यानि पुन: लिखत-

यथा- एक: बाल: जलं पातुम् इच्छति। एका बालिका जलं पातुम् इच्छति।

i. स: सेविकाम् आकारयति। ....

ii. अस्य नाटकस्य नायक: क: अस्ति? ....

iii. आचार्य: स्नेहेन पाठयति। ....

iv. चतुरा बालिका सम्माननीया। ....

v. श्रीमान् कुत्र गच्छति? ....

vi. सभायाम् अनेके विद्वांस: आगच्छन्। ....

vii. बुद्धिमान् बाल: पुरस्कारं लभते। ....

viii. गतवती महिला किम् उक्तवती? ....

© NCERT not to be republished